

L'arrendament de la vila i baronia de Paterna en el segle XVII

Els «Capítols antics»

Francesc Ferre Domínguez

INTRODUCCIÓ

PRIMERA PART: Paterna a principis del segle XVII

- 1. La vila de Paterna*
- 2. Els Folc de Cardona, senyors de Paterna*
- 3. Expulsió dels moriscos i crisi econòmica*
- 4. Els establiments i la seua problemàtica*
- 5. L'endeutament de la vila*

SEGONA PART: L'arrendament del senyoriu

- 6. Capitulacions i ordenances com a font històrica*
- 7. Els «Capítols antics» de Paterna*
- 8. L'arrendament de la vila*
- 9. Els arrendaments en temps d'Enric Folc de Cardona (1608-1640)*
- 10. Els arrendaments en temps de Lluís Folc de Cardona (1640-1670)*

CONCLUSIONS

ANNEX

FONS HISTÒRIQUES

BIBLIOGRAFIA

INTRODUCCIÓ

L'estudi presentat a continuació és un treball d'investigació elaborat principalment a partir de fonts primàries, és a dir, de la documentació original de l'època que es conserva bàsicament a tres arxius: l'Arxiu del Regne de València, l'Arxiu de Medinaceli de Toledo i, sobretot, l'Arxiu del Col·legi del Corpus Christi (El Patriarca) de València, arxius on està la major part de la documentació històrica de Paterna.

El treball està dividit en dues parts, una primera que analitza el context històric en què hi podem conèixer qui eren els seus senyors, així com diversos assumptes d'una època d'importants canvis, marcats principalment per l'expulsió dels moriscos el 1609, episodi en què Paterna perdé una part significativa de la seua població i desfermà la greu problemàtica del repartiment de les cases i terres dels moriscos expulsats, tot provocant en el senyoriu una complicada situació econòmica del senyoriu durant aquells anys.

La segona part i principal, tracta de l'arrendament del senyoriu, que deixava en mans dels arrendataris l'administració dels «fruits, rendes, regalies i emoluments» de la vila i baronia de Paterna. El treball se centra en l'estudi dels arrendaments durant el temps en què el senyoriu va estar dirigit per Enric i Lluís Folc, pare i fill, ducs de Cardona i Sogorb, entre els anys 1608 i 1670. De tot aquest període l'estudi trau a la llum un total de dotze contractes d'arrendament inèdits –nou d'ells consecutius- que es conserven a l'arxiu d'El

Patriarca de València. Una mostra significativa que ens permet conèixer diferents aspectes relacionats amb la vida del senyoriu en aquella època.

Finalment, l'estudi destaca la importància dels «capítols antics» de Paterna i la seua particularitat, en tant que conformen un *corpus* de drets, obligacions, censos, sistema de partició de fruits, condicions d'arrendament, ordenances i normes que van regular el funcionament de la vila i baronia de Paterna durant dècades. Tot aquest reglament estava antigament registrat en el que es coneixia com el «Llibre de la Senyoria» i el componen 75 capítols que, gràcies a estar reproduïts en els contractes d'arrendament, han arribat als nostres dies, i que, pel seu interès, els he reproduït en un annex al final del treball.

PRIMERA PART

Paterna a principis del segle XVII

La vila de Paterna

A principis del segle XVII, Paterna era una vila habitada per cristians vells i moriscos o cristians nous, situada a una llegua de distància de la ciutat de València i a poques passes del riu Túria, conegut en aquell temps amb el nom de Guadalaviar o de València. El riu era una font de vida, que proporcionava l'aigua que a través de les séquies regava l'horta. Un riu que es convertia en el centre d'atenció els dies en què baixaven aigües avall, cap a la ciutat de València, centenars de troncs de fusta: les *maderades*. Conduïdes, amb destresa i coratge, des dels pobles de la comarca dels Serrans, per colles d'experimentats *ganxers*, però sempre sota l'atenta mirada dels regants de Paterna que hi vigilaven per tal que no es provocara cap destrossa en els assuts.

Una de les activitats tradicionals de la població era l'artesanal entorn a la ceràmica, produïda en forns i ollereries, si bé en aquesta època ja no tenia per a Paterna, ni molt menys, la importància dels segles anteriors i que l'obligada marxa dels moriscos no va fer sinó accelerar-ne el procés iniciat moltes dècades abans. És per això que, en la documentació, trobem poques referències a persones que consten com a mestres d'obra de terra i únicament destaquen com a tals Antoni i Vicent Amat.

L'agricultura era en aquell temps l'activitat econòmica per excel·lència, amb conreus com la vinya, les moreres o les garroferes, i el més destacat per

damunt de tot, el blat. Al voltant del camí de Manises es cultivava l'arròs, però aquest conreu es va veure afectat per l'èxode dels moriscos, per estar-hi especialment dedicats. També hi ha constància d'altres cultius característics de Paterna com ara el lli, l'ordi, el panís, la dacsà, o l'alfals, aquest últim destinat com a farratge per alimentar el bestiar.

La collita del blat i l'arròs passava dels camps a les eres, principalment a les Eres de la Torre, que eren les més importants, on s'hi separava el gra de la palla i, a través del popular camí dels Molins, era duta als respectius molins, el fariner i l'arrosser, situats a la vora de la séquia de la Uncia (o Onsia) i molt a prop del barranc de la Torta. En el molí fariner es molia el gra per a fer farina, mentre que en l'arrosser es descorfava l'arròs.

Des dels portals de la Ferreria i de la Moreria eixien cada dia dotzenes de llauradors en direcció als seus camps de secà i d'horta, regada per les diverses séquies, rolls o braçals. Els llauradors, s'enfilaven pels antics camins de Quart, de Manises, de València, de Bétera o de la Pobla, per arribar a les diferents partides del terme com ara la del Gadir, la de les Almenares, la del Carxal, la de l'Aiguamoll o, al costat de la séquia de Tormos, la dels Fondos. Així com altres partides, com la del Pont Catxo, la de l'Assagador, la dels Terrers, la dels Obradors Primers, la de la Coma, la de la Torreta o, al costat del camí de la Pobla, la del Barranc Travessat. Noms, alguns d'ells, que a dia de hui encara es conserven, com també ha quedat el nom de l'històric mas del Pla del Pou, el qual desaparegué fa unes dècades amb l'ampliació de la carretera de Lliria, i del qual els documents de principis del segle XVII ja ens en confirmen l'existència.

Un element a destacar en el terme de Paterna era el molí draper o batà - de huit moles!- construït sobre la séquia de Montcada, propietat de l'ofici de peraires de la ciutat de València, des d'on arribaven contínuament les cavalcadures carregades de draps. Era un antic molí fariner que els peraires havien comprat l'any 1531, així com unes terres contigües, amb una extensió de sis tafulles i mitja de terra campa. Els peraires consideraven que el molí i les terres que posseïen al terme de Paterna no tenien obligació de pagar censos i peïtes, actitud que originà alguns conflictes judicials a principis del segle XVII en reclamar, els jurats i col·lectors de Paterna, el pagament de diverses quantitats.¹

La construcció més emblemàtica de Paterna és, sense dubte, la Torre, a la que se li atribueix un d'origen àrab, però des de les darreries del segle XVI la vila comptava amb una altra obra rellevant: la cisterna. Construïda, entre 1596 i 1598, per ser necessària per a la salut dels habitants de Paterna, en paraules de diversos testimonis de l'època. La necessitat venia perquè habitualment la població bevia, a més de l'aigua dels pous, de la de les séquies. Les aigües dels arrossars que corrien per les séquies es considerava que eren la causa principal de les febres i malalties, que cada any provocaven la mort de diverses persones. Els anys immediats a la construcció de la cisterna i el fet de beure l'aigua d'ella, va fer desaparèixer el mal i s'acabaren les morts per aquest motiu. Tal com confirmaven les autoritats locals «de l'aigua de dita cisterna n'han rebut i reben gran benefici i utilitat, que beuen i es serveixen de la dita aigua i conserven la salut al valer-se i usar aquella».

¹ ARV. Processos Reial Audiència. Part I, lletra S, núm. 2671.

Els Folc de Cardona, senyors de Paterna

La vila i baronia de Paterna era un senyoriu propietat dels ducs de Cardona: Els Folc (o Folch), era un llinatge de l'antiga noblesa catalana que s'enorgullia de portar per les seues venes sang reial, en haver estat emparentats amb Ferran II el Catòlic i ser descendents directes de la dinastia dels Trastàmara. Els Cardona s'havien convertit, política i econòmicament, en la família més important de tota la Corona d'Aragó, un poder que els valgué el sobrenom de «els reis sense corona». No és casual que el seu panteó familiar estiga en el Monestir de Poblet, junt a les tombes reials de la Corona d'Aragó, de forma que al mateix lloc on estan soterrats els reis Jaume I, Pere el Cerimoniós o Martí l'Humà, ho estan també els senyors de Paterna i els seus familiars.

La política matrimonial de casaments concertats, els va permetre consolidar i ampliar el seu extens patrimoni familiar i afegir nous títols nobiliaris, com fou el cas del ducat de Sogorb a principis del segle XVI, així com emparentar amb importants famílies de la noblesa castellana. De fet els Folc de Cardona eren els únics que podien rivalitzar amb la família valenciana dels Borja o les grans famílies castellanes de la casa de Mendoza o els Álvarez de Toledo -ducs d'Alba. Les quatre famílies ostentaven el títol més important de la noblesa hispànica: la Grandesa d'Espanya, creat el 1520 per l'emperador Carles V.

Una de les principals fonts d'enriquiment dels Folc eren les mines de sal de Cardona, població en què posseïen un *areny* o *salí* que els proporcionava un recurs que no s'exhauria mai, molt apreciat per la seua puresa i composició

crystal·lina que, en aquells temps, tenia una gran demanda per les seues múltiples aplicacions, entre les quals destacava la conservació dels aliments.

A principis del segle XVII, al front de la vila i baronia de Paterna estava Joana d'Aragó Folc de Cardona, duquesa de Cardona i de Sogorb des del 1575, any en què, a causa de la mort sense descendència del seu germà el duc Francesc Ramon, passà a convertir-se en l'hereva de tot el patrimoni familiar. La successió, que no va estar exempta de polèmica, fou impugnada per Galceran de Cardona, membre d'una altra branca familiar, litigi que donà lloc a un llarg procés judicial davant la Reial Audiència. Finalment, el 1603, la sentència fou favorable a la duquesa, en establir els jutges que el patrimoni objecte de la successió havia sigut transmés en herència com a béns lliures, ja que no estava sotmés a cap vincle ni fideïcomís, ni pesava sobre ell cap requisit de primogenitura masculina, tal com reclamava l'aspirant.

Quadre 1 Genealogia dels Ducs de Cardona i Sogorb

Joana d'Aragó havia estat casada amb Diego Fernández de Córdoba, marquès de Comares i membre d'una família que tenia el seu senyoriu en el Regne de Castella, a la vila cordovesa de Lucena. El 27 de setembre del 1601,

Diego havia mort en el castell palau d'Arbeca, fortalesa a prop de Lleida on els ducs de Cardona havien establert la seua residència familiar. Inicialment, si faltava la duquesa, el successor immediat dels ducats de Cardona i Sogorb, havia de ser el seu fill Lluís d'Aragó Folc de Cardona i Córdoba, però la successió no es feu realitat, ja que l'1 d'octubre del 1596, amb 38 anys d'edat, Lluís morí a Madrid i deixava viuda a Ana Enríquez de Cabrera y Mendoza, filla del III duc de Medina de Rioseco. Fruit d'aquesta unió havia nascut el 12 d'agost del 1588 en el castell familiar dels Fernández de Córdoba a Lucena, Enric Ramon Folc de Cardona, qui, després de la mort del seu pare, en ser el fill primogènit, es convertiria en el primer en la línia successòria i, per tant, en el futur senyor de Paterna.

Els primers anys de la vida d'Enric Folc foren familiarment intensos. Entre 1595 i 1596 havien faltat els seus avis materns i, sobretot, el seu pare, quan només tenia 8 anys d'edat. El 1601, amb la mort del seu avi patern, Enric, amb 13 anys, heretava el seu títol de marquès de Comares, i el 1605, amb 16 o 17 anys d'edat, heretava de la seua àvia Joana d'Aragó, el títol de comte d'Empúries. Era el regal de noces en casar-se amb la cordovesa Juana de Rojas y Enríquez Cabrera, filla dels marquesos de Poza, de només 15 anys, amb qui estava emparentat. El matrimoni fou efímer, truncat per la mort de la jove Juana pocs mesos després, en desembre d'aquell mateix any. Sense temps per assimilar el dol, passats dos mesos, el 12 de febrer del 1606, Enric, amb 17 anys, es tornava a casar amb una altra cordovesa amb la qual també l'unia una relació familiar. Es tractava de Catalina Fernández de Córdoba y Figueroa, una jove de 16 anys filla dels marquesos de Priego amb qui tingué - ara sí- una llarga relació, fruit de la qual van nàixer cinc fills i quatre filles. Un

any després, el 5 de març del 1607, la mare d'Enric, Ana Enríquez de Cabrera y Mendoza, moria en la seua residència de Madrid.

El 10 d'agost del 1608 -dia de Sant Llorenç-, estant a Barcelona, feia testament malalta en el llit Joana d'Aragó Folc de Cardona, per a morir sis després moria a l'edat de seixanta-cinc anys. El seu net, Enric Folc de Cardona, amb només vint anys -complits exactament quatre dies abans-, es convertia en senyor de Paterna, en ser l'hereu, tal com estava previst, de tot el patrimoni familiar i dels títols de VI duc Cardona i V duc de Sogorb, a més de marquès de Pallars, comte de Prades o, d'altres que ja posseïa, com ara el de marquès de Comares i el de comte d'Empúries.

Quadre 2
Primers anys de vida d'Enric Folc de Cardona

1588-8-12		Naix Enric Folc de Cardona
1596-10-1	amb 8 anys	Mor el seu pare
1601-9-27	amb 13 anys	Mor el seu avi patern
1605	amb 16/17 anys	Es casa per primera vegada
1605-12-24	amb 17 anys	Es queda vidu de la seua primera dona
1606-2-12	amb 17 anys	Es casa per segona vegada
1607	amb 18 anys	Naix la seua primera filla, Joana, (+1610)
1607	amb 18 anys	Mor la seua mare
1608-1-4	amb 19 anys	Naix el seu segon fill i futur hereu, Lluís
1608-8-16	amb 20 anys	Mor l'avia paterna. Enric hereta els títols i el patrimoni familiar

Enric Folc era el nou senyor de Paterna, si bé, a l'igual que els seus avantpassats, no sabem si la visità en alguna ocasió, encara que és possible que ho fera en aprofitar alguna d'aquelles temporades que passava al palau

ducal de Sogorb, ja que la seua residència habitual estava a moltes llegües de Paterna, en el castell familiar de la Lucena cordovesa. Totes les funcions com a senyor de Paterna, com tots els seus antecessors, les tenia delegades en un procurador general que ell mateix nomenava, habitualment un noble o cavaller de la ciutat de València. Tot i això, Enric era informat puntualment i estava en contacte amb Paterna, com ho demostren diversos escrits, entre ells un parell de documents del 1612 que fan referència al «lloguer de les cavalcadures per a anar a la vila de Lucena», o un altre document del 1613 referit a l'encàrrec que fa el procurador general de Paterna a un mercader per a portar una carta a Lucena, escrit que havia de «lliurar i entregar en mans pròpies del senyor Duc».²

A partir del 1618 hi ha constància que Enric s'havia establert al Principat de Catalunya on, posteriorment, ocupà el càrrec de lloctinent fins a en tres ocasions, entre 1630 i 1640, any de la seua mort a Perpinyà. A partir d'aquell moment, el seu fill primogènit, Lluís Folch de Cardona –casat amb Maria de Sandoval y Rojas, futura hereva del ducat de Lerma- es convertiria en l'hereu de tots els seus títols i possessions i nou senyor de Paterna.

Expulsió dels moriscos i crisi econòmica

El 22 de setembre del 1609 es feia públic al Regne de València el decret reial per a l'expulsió dels moriscos, també anomenats cristians nous o nous convertits. Dos dies després, els cristians vells, encapçalats per les autoritats municipals de Paterna: el justícia Ferran Martí i els jurats Vicent Peris, Miquel

² APCCV. Notari Francesc Simanques. Any 1613. Sign. 24.478.

Gil i Joan Despont, es reunien, sota la llicència preceptiva del procurador general Joan de Vilarassa, i manifestaven que «per la ocurrència del temps d'haver-se d'embarcar los moriscos del regne» tenien la necessitat de proveir-se d'armes per a defensar la vila i «ofendre als enemics de Déu i del rei si convindrà». Motiu pel qual suplicaven als diputats de la Generalitat de la ciutat i regne de València que els donaren prestades les armes sol·licitades. A tal efecte, els veïns de Paterna prometien i s'obligaven a restituir i tornar els arcabussos i aparells prestats dins del termini que els ordenaren o, en cas contrari, pagar el preu estimat de les armes. L'endemà mateix, el jurat Joan Despont, lliurava el primer parell d'arcabussos a dos veïns de Paterna, acció que continuaria els dies successius. Entre el 25 de setembre i el 28 d'octubre consta en els documents notariais consultats com a entregats a diferents veïns de Paterna, un total de deu mosquets i sos arcabussos.³

El decret d'expulsió suposà un daltabaix per a Paterna i per al jove Enric Folc de Cardona, quan a penes havia passat un any des que s'havia convertit en senyor de la vila. L'obligada expulsió, inicialment en contra de l'opinió majoritària dels senyors valencians, va fer perdre una part important de la població, una tercera part a tot el Regne de València, i a Paterna aproximadament una trentena de famílies abandonaven les cases i les terres on havien viscut durant generacions. Entre les terres abandonades estaven més de cent cafissades de terra de regadiu «la millor i la més fructífera i procurada».

³ APCCV. Notari Antoni Joan Escurrer. Any 1609. Sign.13.199.

Com era previsible per la pèrdua de població i activitat, l'economia de la vila se'n ressentí d'una forma significativa. Una de les dades per la qual ho podem constatar és la referida a l'evolució dels preus dels arrendaments de les regalies que, com podem veiem en el quadre adjunt, experimentaren una baixada considerable.

Quadre 3
Preu dels arrendaments de les regalies

	<i>Abans de setembre de 1609</i>	<i>Després de setembre de 1609</i>	1614	1619
Molins	300	166	230	
Forn de pa	160	60	90	120
Tenda i hostel	30	10-12	20	30

La principal regalia la formaven conjuntament els molins fariner i arrosser, els quals havien passat d'arrendar-se cada any per 300 lliures a 166 lliures, és a dir, prop de la meitat -un 45,67% menys.⁴ En 1614, cinc anys després encara no s'havien recuperat els preus inicials. De la mateixa manera l'arrendament del forn de pa passava de 160 a 60 lliures anuals, ço és, una reducció de prop de dos terceres parts -un 62,50% menys-, que tot i la pujada progressiva, el 1619, passats deu de l'expulsió, el preu encara es mantenia per baix de l'inicial. L'arrendament de la tenda i l'hostal és l'únic que en 1619 aconseguí igualar el preu previ a l'expulsió. Altres regalies també patiren una forta caiguda, l'arrendament de la cisa de 250 a 120 lliures, entre l'abans i el després que marcà el mes de setembre del 1609. Mentre que la calcina -

⁴ ADM Segorbe. Lligall 62, ram 21, n.1, fol. 19 al 192.

mescla de calç- passava de les 10 o 12 lliures inicials a tan sols 3 lliures anuals.

La crisi també afectà de manera significativa el preu dels aliments, entre els quals l'encariment de la carn que més es consumia, la de moltó –mascle de l'ovella-, que havia superat la barrera psicològica dels tres sous la lliura. L'arrendament de la carnisseria i del *dret del piló* de Paterna, com la resta de regalies, es feia en pública subhasta, però en el cas de la carnisseria s'adjudicava a la persona que, per a la venda al públic, millor preu poguera oferir per lliura de carn de moltó.⁵ En els contractes d'arrendament s'estipulava que la carnisseria havia de «tenir un bon tallador» i estar ben proveïda de carn «bona i rebedora»; els animals havien d'anar «per son peu» des del corral de la senyoria a la carnisseria, i el carnisser tenia l'obligació de matar els animals un parell d'hores «après del migjorn». Aclarir que el piló era el bloc de fusta gros i massís on es matava, s'escorxava i es tallava la carn, de fet la carnisseria era coneguda popularment com *el piló de la carn*.

Els establiments i la seua problemàtica

Els establiments posteriors a l'expulsió, és a dir, el repartiment de les cases i terres dels moriscos expulsats entre els cristians vells, era de per si un procés complex i més encara en el cas de Paterna, que qui havia de prendre les decisions com a senyor, era un jove inexpert que en aquell moment vivia al Regne de Castella, a moltes llegües de distància, i que s'havia de deixar

⁵ El piló era el bloc de fusta gros i massís on es matava, s'escorxava i es tallava la carn, de fet la carnisseria era coneguda popularment com el piló de la carn.

assessorar per altres senyors i en última instància delegar en el seu procurador general.

A tota aquesta conjuntura s'unia una altra qüestió tant o més important, la referida a la jurisdicció i les competències de la ciutat de València sobre Paterna. El seu particular *estatus* tenia l'origen en què el senyoriu formava part del que s'anomenava «antic patrimoni reial», una sèrie de llocs i viles, anteriorment propietat de la casa dels Lluna, que foren incorporades a finals del segle XIV al patrimoni reial. El motiu de la incorporació fou el casament, el 1372, de la comtessa Maria de Lluna amb l'infant Martí, fill de Pere el Cerimoniós, i futur rei, conegut com Martí I l'Humà. La situació era paradoxal, ja que tot i formar part del patrimoni reial, Paterna i la resta de poblacions de l'antic patrimoni, no eren en cap cas viles de reialenc, sinó senyorius.

La ciutat de València i la Batllia General, en virtut d'una sèrie de privilegis, manifestaven tindre potestat sobre Paterna. En assabentar-se de les pretensions del duc de Cardona i Sogorb de dur a terme els establiments, la ciutat de València, per a fer valdre els seus drets, inicià un procés judicial. L'argument que defensaven, exposat pel síndic de València, era que el duc no era competent per a formalitzar-ne els establiments i, per tant, no li corresponia dur-los a terme. El 21 de juliol del 1612, la Reial Audiència de València, dictava sentència a favor del duc.⁶ La ciutat de València intentà revocar la sentència i presentà diferents al·legacions, però, finalment el senyor de Paterna obtingué

⁶ ARV. Processos Reial Audiència. Part III, lletra S, apèndix núm. 328.

via lliure judicial per dur endavant els establiments i, des de Lucena, nomenava un nou síndic per a impulsar-los.⁷

Entre 1613 i 1615, és a dir, entre quatre i sis anys després de l'expulsió, el Duc de Cardona i Sogorb repartia les terres dels moriscos de Paterna. El beneficiaris foren únicament un reduït grup de grans terratinents forasters, advocats, mercaders i notaris, principalment de la ciutat de València. Darrere d'aquesta decisió, donades les circumstàncies personals del jove senyor, possiblement estava la voluntat de simplificar el repartiment i no perdre més temps. S'imposava la imperiosa necessitat de posar a treballar les terres ermes, després de tants anys abandonades, i, sobretot, incrementar els ingressos d'una hisenda amb una situació tan precària.

La forma en què s'havia fet el repartiment causà un profund malestar entre la població, en primer lloc en considerar els veïns que els establiments no s'havien fet amb els requisits legals habituals, sinó «actes d'encomanda», és a dir, una simple cessió de terres. Però els dos motius pels quals els vilatans de Paterna estaven més indignats eren, en primer lloc el fet que els grans propietaris, no vivint en el poble, no contribuïen econòmicament d'igual manera a unes arques municipals tan necessitades. I en segon lloc, en considerar que era un greuge comparatiu que cediren les terres a grans terratinents, havent com hi havia a Paterna famílies sense cases ni terres. És per això, que les autoritats locals, el justícia i els jurats, sol·licitaven repetidament al senyor duc, que les cases i terres dels moriscos es repartiren, el més prompte possible, entre les famílies necessitades, «entre llauradors i pobra gent» o, fins i tot, a famílies forasteres, però sempre que establiren la seua residència a Paterna.

⁷ ARV. Manaments i Empars. Any 1613. Llibre 9, mà 83, f.44r-48v.

El senyor de Paterna únicament havia distribuït les terres, mentre que les antigues cases dels moriscos, després de tants anys abandonades i buides continuaven deshabitades amb el consegüent perill de solsida i assolament. Sense nous pobladors que ocuparen el buit deixat pels moriscos i que contribuïren en les despeses i càrregues de la vila, la situació va arribar al punt, tal com manifestaren les autoritats, de que a algunes famílies els seria «forçós haver de deixar ses cases per no poder pagar».⁸

L'endeutament de la vila

La baixada generalitzada dels ingressos havia repercutit directament en la capacitat econòmica de la vila per a fer front, per una banda, a les despeses i pagaments corrents, entre ells els salaris del justícia, dels jurats, del mostassaf o dels guardes, així com el manteniment periòdic de ponts, camins o el de la pròpia cisterna. Per una altra banda, als deutes adquirits en forma de censals, crèdits pels quals la vila havia de pagar anualment 700 lliures de pensions o interessos. El nivell d'endeutament assolit era realment important, incrementat en molts casos amb censals destinats per a pal·liar les necessitats d'abastiment d'una població empobrida.

La disminució de rendes i la falta de pobladors eren dos factors que auguraven un futur gens prometedor. Si pagar els interessos dels censals i afrontar els càrrecs ordinaris ja era complicat, a aquests dos elements calia afegir-ne un altre: les despeses extraordinàries. Una partida que els últims anys

⁸ ADM. Segorbe. Lligall 62, ram 21, núm.1, fol. 19 a 192.

havia suposat un desembossament important per a la vila. Entre aquestes despeses en destaquen, pel seu import, tres:

En primer lloc els litigis amb la ciutat de València per a «poder fer arrossos», en els quals les autoritats de Paterna manifestaven haver-se gastat més de 1.500 lliures en els diferents processos davant de la Reial Audiència de València i el Consell de Sa Majestat. Com en el cas que hem vist anteriorment dels establiments, en la base dels plets estava la jurisdicció que la ciutat de València pretenia exercir sobre la de Paterna.

En segon lloc un litigi amb Puçol pel reg de l'aigua de la séquia reial de Montcada. La séquia s'iniciava en terme de Paterna, en l'assut, i regava les terres del marge esquerre del riu fins arribar a Puçol, poc més de 30 kilòmetres de recorregut. Les desavinences amb aquesta població de l'Horta Nord, motivades perquè no els arribava prou aigua, eren freqüents. En un document notarial de pocs anys després -l'estiu del 1621-, les seues autoritats puçolenques manifestaven patir «molt gran necessitat d'aigua», i per a evitar la «total perdició i roïna» de la seua horta d'alfasos, dacsas, hortalisses i moreres, demanaven «la séquia closa» per dos dies.⁹

Els dos plets i causes anteriors havien suposat haver de recórrer a nombrosos advocats i procuradors, però afortunadament, tant en el procés de la ciutat de València com en el de Puçol, la justícia dictaminà a favor de Paterna, de forma que es va poder conrear l'arròs en el terme i la regulació de les aigües del reg i del roll de la séquia de Montcada va continuar com sempre.

⁹ APCCV. Notari Pere Gaçull. Any 1621. Sign. 2.654.

Finalment, entre les despeses extraordinàries, estava la construcció de la cisterna, en la qual les autoritats municipals de Paterna afirmaven haver-se gastat més de 800 lliures, sense comptar els jornals de molts particulars de la població que treballaren de franc en l'obra. Les autoritats asseguraren que les 800 lliures eren el cost de les mans del mestre d'obra i dels manobres, així com de comprar calç, rajoles, eines, ferramentes i demés material necessari per a l'obra, i pagar un fuster i un manyà. Els veïns de la vila portaren l'arena i les pedres i, tal com van manifestar diversos testimonis, també cavaren els fonaments i feren tot el que fou menester. Els veïns hi anaren a treballar a tanda «sens que a la vila li costàs quantitat alguna».

A les tres despeses extraordinàries esmentades, l'any 1619 se n'afegia una altra, un nou maldecap per als regants de l'horta de Paterna i de la Comuna de la Séquia de Montcada. Era ni més ni menys que el trencament de l'almenara, un element de gran importància en tant que regulava l'aigua de la séquia. Segons es manifesta als documents notariais, l'almenara havia quedat pràcticament inutilitzable: «s'ha romput de tal manera que no pot engolir l'aigua», i el sequier proposava construir-ne una de nova.¹⁰ Dos anys després l'almenara encara no estava acabada i els treballs s'havien aturat en no haver-hi diners, raó per la qual els encarregats de l'obra manifestaren que no la volien continuar.¹¹

Les peïtes o tributs que la vila carregava sobre cases i terres, no eren prou per cobrir els pagaments i la solució natural fou incrementar la càrrega fiscal. Tal com declararen les autoritats municipals, la vila «de molts anys a

¹⁰ APCCV. Notari Pere Gaçull. Any 1609. Sign. 2.652.

¹¹ APCCV. Notari Pere Gaçull. Any 1621. Sigm. 2.654.

esta part i de present està molt alcançada», és a dir, molt endeutada, de manera que per a poder administrar-la no havien trobat altre remei que carregar nous impostos. Les autoritats municipals eren conscients de les facultats tan limitades que tenia la vila de Paterna en matèria tributària, però tot i això decidiren imposar alguna nova taxa a la població i als grans propietaris que tenien terres en el seu terme. Entre els grans terratinents la mesura provocà un gran malestar, perquè consideraven que en no viure a Paterna no estaven obligats a pagar.

Les autoritats ratificaren la seua decisió i es reafirmaren en la necessitat d'imposar noves taxes. La causa eren les grans despeses extraordinàries que la vila havia suportat en la construcció i fabricació de la cisterna i en la defensa dels processos judicials, plets i causes, així com les derivades de la gestió del reg i rolls de l'aigua de la séquia de Montcada. A més de recordar als grans propietaris que, amb tots aquests assumptes, s'havien vist beneficiats. Tot i això un dels terratinents, no conforme amb les argumentacions, interposà la corresponent demanda judicial.

SEGONA PART

L'arrendament del senyoriu

Capitulacions i ordenances com a font històrica

Dins de l'interés per la història local de les últimes dècades, els estudis relacionats amb el funcionament de la vida municipal han anat adquirint protagonisme. És per això que, actualment, temes com els arrendaments i, sobretot, les ordenances municipals se'ls considere una font documental de gran importància per a la investigació històrica.

Prova d'aquest interès és la publicació els últims anys, per part de la Universitat de València, dins de la seua col·lecció de Fonts Històriques Valencianes, de diferents llibres relacionats amb aquesta temàtica, treballs en què es transcriuen ordenances de diferents pobles i ciutats, com ara el *Llibre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira – Alzira-* (publicat l'any 2001), les *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)* (2002), els *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Llocena (segles XIV-XVIII)* (2006) o el *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València (1296-1345)*, (2007).

De l'Horta Nord també tenim constància de capitulacions o ordenances d'algunes poblacions, documents que s'han conservat fins l'actualitat i que han sigut objecte de diferents publicacions. Hi destaquen les ordenances de Museros, 79 capítols que daten de l'any 1601,¹² possiblement les més antigues

¹² APCCV. Notari Francesc Almenara. Any. 1601. Sign.11.000.

i completes que es conserven a la comarca. Les d'El Puig del 1658, 63 capítols «de govern i bona administració de la justícia i coses respectants l'observança d'aquella i rectitud d'equitat de la justícia». Els capítols i ordenances de La Pobla de Farnals del 1763, adaptació d'unes de l'any 1617, formades per 117 capítols. O les de Rafelbunyol, 88 ordenances i capítols de l'any 1665.

En el cas de Paterna, gràcies als contractes d'arrendament del senyoriu, hem conegut els «Capítols antics», una relació de 75 capítols de normes i ordenances que regulen l'activitat social i econòmica de la vida del municipi, gràcies als quals podem disposar d'una font històrica de primer ordre per a conèixer i descobrir diferents aspectes de la Paterna d'aquells temps.

Els «Capítols antics» de Paterna

Els «Capítols antics» de Paterna, que és com se'ls coneixia en aquell temps, són els 75 capítols que trobem habitualment en els contractes d'arrendament, de forma explícita, en estar relacionats cadascun dels capítols un a un, com passa en els arrendaments del període estudiat formalitzats entre 1608 i 1634. O de forma implícita, en els arrendaments formalitzats d'entre 1639 i 1667, on fan servir una clàusula que engloba els 75 capítols i en confirmen la vigència, tot evitant la reiteració de l'extens capitulat.

Dels «Capítols antics» se'n desconeix l'origen i tampoc sabem si van ser elaborats conjuntament pel senyor i les autoritats municipals. Estaven reproduïts en el que es coneixia com el «*Llibre de la Senyoria*», junt amb altres escrits i disposicions d'interés, llibre que no s'ha conservat. Tal com he dit en la

introducció, és un document molt important en tant que conforma una completa relació de censos, drets, condicions relatives a la partició de fruits, a l'arrendament del senyoriu, així com ordenances i normes que regulen la vida municipal.

En els primers capítols, que són els més breus, s'hi relacionen els drets i els censos, és a dir, gravàmens i impostos, aplicables en el senyoriu, com ara el *dret de guardianatge* (capítol 5) o el *sequiatge* (capítol 16): «*Lo dret del cens de la séquia de la dita vila que són huit diners per tafulla*». En trobem amb noms de reminiscències islàmiques, com el *dret del magram* (capítol 12), que fixava el que es pagava de l'aigua per fanecada de terra. Tampoc podien faltar els referits al lluïisme que s'havia de pagar (capítol 19): «*Lo dret de lloïisme de dita terra de regadiu e de secà, de cases e d'oleries de la dita vila e terme d'aquella que s vendran que són dos sous sis diners per lliura, llaurats e térmens de regadiu dos sous per les terres de secà, exceptat dret de fadiga e comís*», o els referits al delme, com el capítol 23, que informa del que havien de pagar els ramats forasters: «*Mig terç dels delmes dels forasters que herbetgen en lo terme de dita vila corders e cabrits*».

Entre els capítols referits a les regalies, tenim exemples com el capítol 1: «*La taverna de la dita vila e tots los drets d'aquella dita taverna pertanyents a dita senyoria en la manera acostumada*» o el capítol 3: «*Lo dret dels forns coent pa en la dita vila pertanyents a la dita senyoria*». El senyor tenia el monopoli sobre tots els negocis i activitats del senyoriu, encara que eren les autoritats municipals, el justícia i els jurats, les encarregades d'arrendar les regalies a la persona apropiada que oferira millors condicions, però només una reduïda part de les rendes obtingudes anava a parar a les tresoreria municipal.

L'activitat terrissera també hi està present, així per exemple el capítol 2 parla de *«Lo dret de delme de tota l'obra de terra que·s fa en les ollerries de la dita vila ab lo dret del forn en la dita manera acostumada»*, i en el capítol 51: *«Que qualsevol mestre d'obra de terra de la dita vila que voldrà anar a obrar fora [...], durant lo temps del dit arrendament sia tengut a pagar delme de les ollerries, per tant quant obrarà un semblant mestre de la dita vila aquell temps»*.

Un altre grup de capítols tracta tota la sèrie de condicions relatives a la partició dels fruits i censos de les terres, fins al punt, que en alguns moments ens fan recordar els capítols de les cartes pobles. Com ara el capítol 24, un dels més importants per estar referit a la partició del blat, sens dubte el principal producte dels camps de Paterna: *«Paguen tots los blats que·s cullen en l'horta de dita vila al senyor la quinta part e terç delme, dos almuds per cafissada com hauran quintat»*. El capítol 31, relatiu a l'alfals: *«Tot l'alfalsar que serà fora d'hort, que pague per tafulla dos sous y sis diners del que serà per a ús propi y de la que es vendrà lo quint»*. I tres més dels molts que hi ha referits al blat, com el capítol 28: *«Tots los blats que·s cullen en lo terme de la dita vila, la nona part dels drets del delme»*, el capítol 29: *«Qualsevol vehí de dita vila que fora lo terme [...] collirà qualsevol natura de blats, sia tengut a pagar la desena part»*, o el capítol 30: *«Que si algú dins hort collirà blat algú, pague lo quint e si farà hortalissa pague deu diners per tafulla e si farà herba per a ús propi deu diners per tafulla e si venia la dita herba que pague lo quint del que vendrà»*.

També hi ha referits a altres productes agrícoles, com la vinya, per exemple en el capítol 33: *«Tota verema que·s collirà en l'horta de la dita vila és tenguda a pagar lo quint e lo terç delme»*, i en el capítol 34: *«Tota verema*

que·s collirà en lo terme de carricosa per fer pansa i encara en tot se pague per tafulla hun sou y si serà fet vi pague terç delme». En aquest últim capítol, cal destacar l'al·lusió a la carricosa, que ha donat lloc a l'actual partida coneguda com la Corrucosa, possiblement per deformació. El nom de carricosa està referit a la terra de canyís o canyissar, i, per diferents referències, tot fa indicar que era un terreny que es va reconvertir per a plantar vinya, un conreu que en aquella època tenia molta demanda i estava en forta expansió, fins al punt, que deveses i bovalars de diferents poblacions es reconvertiren en camps de vinya.

El capítol 27 regulava quines eren les persones encarregades d'alfarrassar les collites, és a dir, de calcular a ull la quantitat que s'havien de repartir entre els vassalls i el senyor: *«Los quals alfarrassaments fan Alcaid, justícia i jurats de la dita vila».*

Entre els referits a l'arrendament del senyoriu està el capítol 55, que parla d'algunes de les qüestions bàsiques: *«Lo dit arrendador sia tengut a assegurar lo preu del dit arrendament aconeguda dels dits general receptor i encara aconeguda dels justícia i jurats de la dita vila e prometa de pagar lo preu d'aquesta manera, la meitat del dit arrendament en la festa de Tots Sants e l'altra mitat a Carnestoltes après següent, així per tot lo temps del dit arrendament e sotmetent-se a for y jurisdicció coneguda e examen e aconegença dels dits rebedor eo general procurador e d'aquells jutge o jutges seculars que lo dit general receptor elegira e l'elecció se faça com execució de béns reals e fiscals [...] e haja de renunciar a aquells furs, lleis, stament e ordinacions contravenints [les] que lo dit receptor voldrà ab aquells pactes y condicions que elegira e tots los pactes a ell ben vists».*

Entre els capítols que fan referència a diverses ordenances tenim, per exemple, els que parlen del fem i les penes que s'han d'aplicar als infractors, ja que era un bé molt preuat com a abonament en els camps, i estava penat traure'l del terme. En el capítol 53 diu *«Que tot home que traurà fems dins lo terme de la dita vila per a dur y llançar aquells en alguna part fora lo terme d'aquella, que aquell tal per cascuna vegada encórrega en pena de sexanta sous, pagadors la tercera part a l'arrendador e l'altra tercera part a l'acusador e altra tercera a la senyoria»*, i en el capítol 61: *«Que si algun vehí de la dita vila traurà [d'ella] fems per obs de femar possessions que tinga fora de la dita vila o terme d'aquella, que per cascuna vegada encórrega en pena de cent sous e de la bèstia o bèsties que-l traurà o el trauran sia perduda o perdudes e tot açò sia partit per mitat entre lo senyor y lo dit arrendador»*.

També hi ha diversos capítols, del 44 al 48, tots referits al bestiar, un tema polèmic pel mal que podia fer als camps i que sempre està molt present a les diferents ordenances municipals d'aquella època. Com a exemples, el capítol 45 i el 47: *«Que si bestiar algú menut dejús de sèquia en temps del segar entrara dins l'horta de la dita vila sia donchs en pròpia possessió del senyor del dit bestiar, encórrega en pena de dos diners per cap de dia y quatre diners de nit, hoc i encara que puxa ser feta degolla per qualsevol oficial de la dita vila de la qual dita pena haja la mitat lo arrendador y l'altra mitat lo senyor»*. *«Que tota bèstia de treball e de llauro puxa menjar en les hortes de la dita vila portant-les a cabestre, però en les pròpies possessions dels senyors de les dites bèsties o altres a on haurà de treballar o pasturar les pròpies possessions dels senyors de les dites bèsties»*.

Els capítols que tracten un tema tan sensible com els possibles fraus en la partició dels fruits, no podien faltar, com és el cas del capítol 39: *«Quan sia temps de portar lo blat, los jurats vells de la dita vila sien tenguts a anar ab aquell que serà col·lector de les dites rendes per guardar que ningun engany pugua fer en los dits blats»*; del capítol 65: *«Per evitar fraus e manifestes furts que·s fan y poden fer, que algú no sia gosat a portar ni carregar blat ni esplets que colliran, sinó en los llocs que antigament los carregaven sots pena de seixanta sous e la persona a mercé de la senyoria»*. O el capítol 66, molt estricte: *«Així mateix per evitar frau y rapinya que tots los portalers que se són fets de la Torre fins al Portal de la Ferreria sien tancats y en lo portal del que solia ser Moreria sien restituïdes les portes que solien ser e hui sien fetes de nou»*. Molt relacionat amb el frau està el furt de què parla el capítol 60 *«Que si per alguna persona serà comés furt envés de les dites rendes, que aquell qui farà lo dit furt, puix l·legítimament li sia provat, restituixca al dit arrendador en doble la cosa furtada, tota dilació remoguda e no res menys aquella tal persona romanga a mercé de la senyoria»*.

Per acabar aquest repàs de diferents «Capítols antics», que tenia la finalitat de donar a conèixer alguns dels seus aspectes, què millor que el capítol 57, de caràcter genèric, però tota una declaració d'intencions a mode de resum: *«Totes les coses damunt dites en los presents capítols especificades, aposades, narrades e contengudes sien fetes, enteses e servades y en los temps passats acostumades de fer y exhigir referint-ho tot a rahó de bon costum»*.

L'arrendament del senyoriu

Els arrendaments dels diferents senyoriu era un fet habitual en el Regne de València, de forma que els senyors deixaven l'administració de tot el senyoriu en mans dels arrendataris i es limitaven a cobrar el preu acordat. La vila i baronia de Paterna no n'era una excepció i s'arrendava periòdicament per a què l'arrendatari s'encarregara de gestionar els «fruits, rendes, regalies i emoluments» propietat del senyor. Entre les funcions més destacades, l'arrendatari havia de dur a terme la partició estipulada dels fruits entre els vassalls i el senyor, així com, a través dels *col·lectors* designats a l'efecte, cobrar els censos, el delme, els lluïsmes o qualsevol altre dret senyorial.

El senyor de Paterna, a través del seu procurador general, oferia l'arrendament del senyoriu en pública subhasta, la qual era anunciada les setmanes prèvies pels corredors públics, els coneguts corredors de coll i trompeta, que l'anunciaven a toc de trompeta –d'ací el nom- per diferents punts de la ciutat de València, entre ells, els més importants, eren la plaça de la Seu i la Llotja de Mercaders. El dia indicat a l'efecte, la subhasta es realitzava en la Llotja, i, tal com indiquen els documents notariaus, la manera més habitual de fer-la era a «canela encesa», que consistia en encendre una candela o ciri en el moment en que s'obria la subhasta. En aquell moment, els interessats havien de fer les seues ofertes fins que la candela s'apagara, instant en què l'arrendament s'adjudicava al que millor preu havia presentat.

Els contractes d'arrendament es reproduïen en un document notarial, amb diferents clàusules o capítols, el qual era signat pel senyor o el seu representant, i pels arrendataris en presència dels corresponents testimonis. El

període pel qual s'arrendava el senyoriu fou inicialment per tres anys, però a partir d'un determinat moment, passà a ser per quatre anys. El pagament del preu de l'arrendament s'havia de satisfer anualment, però *mitgerament*, és a dir, en dos terminis, que en un primer moment eren en Tots Sants i Carnestoltes, però a partir de l'any 1639 passaren a ser, en la majoria dels casos, Nadal i Sant Joan *de juny*. Els arrendataris estaven obligats a presentar «fermances bones i suficients», és a dir, fiances i garanties que li asseguraren al senyor el pagament de l'arrendament.

Entre els arrendataris, al llarg del període estudiat, predominen els mercaders de la ciutat de València com ara Joan Ros, Andreu Maiques, Bernardino Andari o Pere Rioner, així com el notari Jaume Gassó; dos perfils, mercaders i notaris, molt habituals en aquest lucratiu negoci, fins al punt que no era gens estrany que una persona fora l'arrendatària, al mateix temps, de més d'un senyoriu. En el cas de Paterna, sí que sorprén que entre els arrendataris hi haja diversos llauradors, cal suposar que benestants, de la pròpia població, com ara Rafael Despont, Vicent i Gaspar Martí i, sobretot, Pasqual Salvador.

Com hem vist a la primera part, Paterna formava part de l'*antic patrimoni reial*, una situació que limitava les facultats del senyor en l'exercici de les seues funcions. Quan s'instaurà a finals del segle XIV el que es va conèixer posteriorment com l'antic patrimoni, la major part de les rendes i dels ingressos dels senyorius sotmesos a aquest règim, s'havien de transferir a la monarquia per a cobrir diferents despeses, de forma que, en el cas de Paterna, els diners obtinguts per l'arrendament de la vila no anaven a parar a les mans del senyor ni en benefici dels seus habitants sinó que majoritàriament eren per al rei. El criteri seguit era tot un greuge per a les poblacions de l'antic patrimoni, entre

les quals estaven, a més de Paterna, llocs com Benaguasil, Xèrica, Sogorb, la Vall d'Uixó o la Serra d'Eslida. Amb el pas dels anys, el sentiment d'injustícia, però molt especialment, la precària situació econòmica d'aquestes poblacions, va donar lloc a la concessió de la monarquia que les rendes del senyoriu es destinaren a la vila, per una banda, per a cobrir els seus càrrecs ordinaris i, per una altra, per a fer front al pagament dels interessos dels censals, que, com hem vist anteriorment, per a Paterna representaven una partida important dins de les finances municipals. Per a atendre qualsevol despesa extraordinària, com ara les derivades d'obres de reparació del forn o dels molins sempre havia de ser autoritzada pel Reial Consell de València.

En la pràctica i segons aquest règim, els senyors de Paterna no podien disposar de les rendes que generava el seu senyoriu, ni fer servir lliurement els diners que es cobraven periòdicament dels arrendaments. Una figura significativa en aquest sistema de funcionament era el *receptor de les rendes de l'antic patrimoni*, persona que s'encarregava de controlar i administrar els ingressos i les despeses de la vila. El senyor de Paterna tenia la facultat de poder nomenar la persona que ocupara el càrrec de *receptor*, evidentment sempre que complira una sèrie de requisits, però en cap cas podia interposar-se o tractar d'influir en les seues funcions.

En la signatura dels arrendaments de la vila i baronia de Paterna, a més del senyor, representat pel seu procurador general, i l'arrendatari, sempre estava present el receptor, per a conèixer de primera mà les clàusules acordades i donar-ne conformitat. En alguns dels primers arrendaments també constatem la presència, en representació de la vila, de les màximes autoritats municipals, és a dir, el justícia i els jurats, per a donar el seu vist i plau.

Els arrendament en temps d'Enric Folc de Cardona (1608-1640)

Aquest apartat està referit als arrendaments que es realitzaren sota el mandat d'Enric Folc de Cardona, com a senyor de Paterna, entre els anys 1608 i 1640. No obstant, en primer lloc, faré referència a un arrendament anterior, el del 1605, de què únicament estan les dades que consten a l'Arxiu Ducal de Medinaceli. Es tracta d'un arrendament que fou adjudicat al mercader Dionís Ortiz (o Ortí) per un període de tres anys, de l'1 de gener del 1605 al 31 de desembre del 1607, per 2.333 lliures, 6 sous i 8 diners anuals. El contracte fou formalitzat pel notari de la ciutat de València Francesc Simanques, però els seus protocols d'aquell any, malauradament, no s'han conservat.

El primer arrendament de què sí que he localitzat els documents és el que entrava en vigor l'any 1608. En el contracte, signat el 12 de desembre del 1607, estaven presents, a més del mercader Joan Ros com arrendatari i el justícia de Paterna -Jaume Cojet-, el receptor de l'antic patrimoni -Jaume Beltran- i el procurador general -Joan de Vilarrassa-, en representació de Joana d'Aragó Folc de Cardona, senyora de Paterna en aquell moment, ja que moriria pocs mesos després. Les clàusules d'arrendament que figuren en el contracte són, única i exclusivament, els 75 «Capítols antics», reproduïdes en la seua totalitat.

Durant el període d'aquest arrendament, en el període 1608 i 1610, com hem vist, es va produir un canvi de senyor, ja que en morir Joana d'Aragó el 1608, la succeí el seu net i hereu Enric Folc de Cardona. Però el fet que més condicionà que l'arrendament no poguera transcórrer amb normalitat, fou l'expulsió dels moriscos, de la qual ja n'hem parlat. Una circumstància que

tirava per terra totes les previsions fetes, en base a uns ingressos que no s'anaven a produir en haver-se reduït d'una manera significativa la població, l'activitat econòmica i conseqüentment les rendes. Un contratemps fins a tal punt greu, que el mercader Joan Ros, al·legà l'especial i controvertida situació originada amb l'expulsió, per a sol·licitar d'immediat l'anul·lació de l'ara per a ell ruïnós contracte d'arrendament.

És molt possible que el 1610, amb la cancel·lació d'aquest contracte, se'n signara un de nou previsiblement fins a finals del 1612, adaptat a les difícils circumstàncies del moment, però no tenim constància de la seua existència. El més natural hauria sigut que, com el 1608, el formalitzara Francesc Simanques, notari de confiança de la duquessa Joana d'Aragó, qui poques setmanes després de ser proclamat duc de Cardona i Sogorb va ser ratificat en el càrrec el 19 de setembre del 1608 pel successor del senyoriu Enric Folc «*pensamos que ha de continuar [y] lo nombramos síndico y escribano [de] dicho antiguo patrimonio*».¹³ Però de nou ens trobem que de tots els anys que Simanques va exercir de notari, els únics llibres de protocols que s'han conservat són els dels anys 1603, 1607, 1608, 1609 i 1613, tots ells a l'Arxiu de Protocols del Corpus Christi (El Patriarca) de València, mentre que els del període 1610-1612, anys de la possible renovació del contracte d'arrendament, no els he pogut localitzar.

Quadre 4

Arrendaments del senyoriu de Paterna (1608-1640)

Any	Període (anys)	Preu en lliures	Eixaus en lliures	Arrendatari
-----	----------------	-----------------	-------------------	-------------

¹³ ARV. Manaments i Empars. Llibre 5, mà 46, f. 46r-47r.

1608	3	2.433	0	Joan Ros
1613	3	2.000	0	Rafael Despont
1627	4	2.000	200	Andreu Maiques
1635	4	2.280	400	Bernardino Andari
1639	4	1.840	400	Bernardino Andari

L'argumentació anterior està reforçada pel fet que el següent arrendament del qual tenim constància, el del 1613, un dels anys de què sí que se n'ha conservat la documentació, fou formalitzat pel mateix Francesc Simanques, tot denotant la continuïtat de l'escrivà.¹⁴ L'arrendament del 1613 està signat el 18 de març, encara que havia entrat en vigor amb caràcter retroactiu el primer de gener d'aquell mateix any. A l'acte notarial hi van assistir el paterner Rafael Despont com a arrendatari; els jurats Sebastià Prohedo, Jaume Codori i Jaume Serra en representació municipal; Joan Beltran i Gaspar Tàrrega, receptor i advocat ordinari, respectivament, en nom de l'antic patrimoni, i Joan de Vilarrassa, com a procurador, en representació del duc i senyor. Alguns dels presents, com Jaume Beltran o Joan de Vilarrassa, tot i el canvi de senyor, continuaven sent els mateixos que el 1608. Aquest últim, a més de ser el procurador general de Paterna, era el senyor de la baronia d'Albalat i Segart.

L'expulsió dels moriscos va afectar l'arrendament del 1613 amb un impacte a la baixa en el preu d'adjudicació, que fou de 2.000 lliures anuals, significativament inferior als dels dos contractes anteriors que coneixem, de 2.333 lliures el del 1605 i 2.433 lliures el del 1608. En les clàusules del

¹⁴ APCCV. Notari Francesc Simanques. Any 1613. Sign. 24.478.

contracte d'arrendament no hi ha cap diferència, continuen els 75 «Capítols antics», tal com estaven de 1608, excepte un detall, en el capítol 59 de l'any 1608 parlava d'«universitats i aljames», mentre que ara, en el 1613, amb la comunitat morisca expulsada, la paraula «aljames» s'havia suprimit, perquè sense moriscos, ja no tenia sentit. A banda d'aquest detall, hi ha una altra diferència i és que ara, als 75 «Capítols antics», s'ha afegit al final una clàusula nova –el capítol 76- referida als moriscos, que diu textualment:

«Ab pacte que si hi haurà algunes terres en lo terme de dita vila deixades per los moriscos expulsos, les quals ara o durant lo temps de dit arrendament, estiguen per repartir, acomanar o establir que les puguen los procuradors del senyor duc donar, acomanar o establir dins huit dies après que seran requests per lo arrendador y no fent-ho o, en cas que es faça, no procurant-ho a son temps, los qui tindran les tals terres acomanades, repartides o establides y fent-se'ls manament que dins huit dies posen mà en procurar-les, deixant-ho de fer, en qualsevol de dits casos, pugue lo arrendador procurar per son compte propi, com los demás vassalls, les demás terres per aquella vegada y ocasió tan solament».

Aquesta nova clàusula té relació directa amb la cessió de terres i establiments que s'havia iniciat aquell mateix any, pocs mesos després que la Reial Audiència dictaminara, en contra del criteri de l'ajuntament de València, que el duc era competent per a procedir al repartiment de les terres -tal com hem vist a la primera part de l'estudi. La clàusula posa de manifest la urgència del senyor per començar a conrear les terres que els moriscos havien estat obligats a abandonar. Com hem vist anteriorment, foren uns anys difícils, social i econòmicament per a Paterna, que buscava nous recursos per a fer front al

pagament dels censals de la vila i, sobretot, a la necessitat d'atendre les despeses ordinàries i extraordinàries. La recuperació econòmica i l'obtenció de les rendes suficients per a les arques municipals passava perquè totes les terres conreables del terme estigueren a ple rendiment.

Una vegada finalitzat l'arrendament del 1613, havent passat el quadrienni acordat (1617), és de suposar que es durien a terme nous contractes d'arrendaments, però malgrat la laboriosa recerca, no m'ha estat possible localitzar-los. Possiblement la resposta estiga en els llibres de protocols desapareguts de Francesc Simanques corresponents a aquells anys. Així que del pròxim arrendament de què puc donar raó és el que es va formalitzar el 15 de desembre del 1626, en aquest cas davant d'un nou notari, Damià Fabra, i correspon a un contracte que s'havia d'iniciar l'1 de gener de 1627.¹⁵

Crida l'atenció que, tot i haver passat pràcticament catorze anys des de l'arrendament del 1613, les clàusules d'aquest contracte continuaven pràcticament inalterades, fins i tot en el preu, que continuava sent exactament el mateix, 2.000 lliures anuals durant un període de quatre anys. Aparegué, però, una innovació: en aquesta ocasió l'arrendatari, el mercader Andreu Maiques, rebia 200 lliures d'eixaus, que havia de cobrar en dos terminis. Els eixaus eren una prima o bonificació per haver guanyat la subhasta i que en la pràctica resultava ser una rebaixa sobre el preu que havia de pagar l'arrendatari.

¹⁵ APCCV. Notari Damià Fabra. Any 1626. Sign. 13.104

Entre les persones que estaven presents en l'acte de formalització, observem que, a més del jurat de Paterna Joan Despont, hi havia un nou receptor de l'antic patrimoni, Pere Escrivà Çapata -senyor d'Argelita-, i un nou procurador general, es tracta de Vicent Vilarrassa, fill de l'anterior procurador.

En el contracte figuren els 76 capítols de l'arrendament del 1613, però com ja va passar aquell any amb la clàusula dels moriscos, ara se n'afegeix també una de nova, el capítol 77, que tracta una qüestió molt controvertida, com era la relativa als béns de les antigues mesquites, i que reproduïm a continuació:

«Ab pacte y per quant fins ara les terres de les esglésies olim mesquites han pagat contínuament ans y après de l'expulsió dels moriscos lo dret de partició a la senyoria per raó dels fruits collits de dites terres y ara s'ha entés que per part de Cristòfol Sánchez de Ayala, en nom d'administrador d'aquelles, se tracta d'arrendar-les sens dret de partició de dits fruits; per ço s'ha de prometre, segons promet a dits arrendadors, que es defensaran si pretenen fer cosa contrària a la paga de dit dret y partició de la paga que sempre han pagat dites terres y en cas que jurídicament, y oït al senyor de dita vila, se declaràs no deure dit dret, lo que no es creu, que en tal cas tan solament se referà a dits arrendadors la quantitat que sia justa».

Cristóbal Sánchez de Ayala fou durant molts anys l'administrador general per a tot el Regne de València dels béns que en el seu temps foren propietat de les mesquites i que havien de passar a mans de l'església, però tal com es lamentava per carta el rei Felip III, moltes d'aquelles terres i rendes *«han sido usurpadas por descuydo y remisión de las personas a quien tocava*

la defensa y conservación dellas».¹⁶ Era un càrrec de gran importància que no tenia un salari fix, sinó que era proporcional al valor de les terres recuperades en favor de l'església, concretament rebia dos sous per cada lliura, és a dir, un 10% del valor dels béns, i 8 diners per lliura (3,33%), dels arrendaments que s'estipularen sobre els béns recuperats.¹⁷ Davant la dificultat de recuperar les terres, per l'oposició dels nous propietaris, Sánchez de Ayala va recórrer a la interposició de nombroses demandes i reclamacions davant la justícia, algunes d'elles contra el duc de Cardona i Sogorb.

El duc no entenia el per què de les demandes. Després de la conversió forçosa dels musulmans al cristianisme, a principis del segle XVI, les autoritats eclesiàstiques li havien cedit al duc les rendes dels béns de les mesquites, amb l'obligació de fer-se càrrec de totes les necessitats relacionades amb l'església. Tot i això, el 1616 el duc fou condemnat per la Reial Audiència a pagar prop de 2.600 lliures i dipositar-les en la Taula de Canvi de València, quantitat que el duc es negava a pagar presentant multitud de raons, entre elles, com no, la precarietat econòmica dels seus senyorijs valencians i la situació de pobresa dels vassalls. Finalment el duc, després de la confirmació de la sentència pel Suprem del Consell d'Aragó, va depositar únicament 1.600 lliures.¹⁸

El fet d'incloure aquesta nova clàusula en el contracte d'arrendament, posa de manifest que la polèmica no s'havia resolt i el duc volia evitar a tota costa que Cristóbal Sánchez de Ayala poguera, tal com pretenia, arrendar les

¹⁶ VERDET MARTÍNEZ, Nuria. Después de 1609. Actuaciones del magistrado Francisco Jerónimo de León tras la expulsión de los moriscos del Reino de Valencia. Revista Saetabi nº 60-61 (2010-2011), p.203-222.

¹⁷ Equivalència: 1 lliura = 20 sous i 1 sous = 12 diners.

¹⁸ ARV. Processos Reial Audiència. Part I, lletra C, núm. 538.

antigues terres de l'antiga mesquita de Paterna «sens dret de partició» dels fruits collits.¹⁹

Els dos últims contractes d'arrendament sota el ducat d'Enric Folc de Cardona, els de 1635 i 1639, foren formalitzats pel notari Vicent Gaçull, i tant l'un com l'altre foren adjudicats pel període habitual de quatre anys a Bernardino Andari, un mercader de la ciutat de València. En les dues ocasions assistiren Pere de Castellví, cavaller de Montesa i nou procurador general de Paterna, i Melcior de Cruïlles, en representació de l'antic patrimoni.

El primer contracte se signà l'11 de desembre del 1634 i entrà en vigor l'1 de gener del 1635.²⁰ El preu acordat, en la subhasta de la Llotja de Mercaders, fou de 2.280 lliures, a més del compromís de donar-li a l'arrendatari 400 eixaus de bonificació, tal com passà en l'arrendament que hem vist anteriorment. El contracte del 1635 està configurat per 77 capítols, els 76 primers iguals que els arrendaments passats. L'única diferència és que ara s'havia suprimit l'anterior capítol 77, el que feia referència a Cristóbal Sánchez de Ayala i les rendes de les antigues mesquites, que fou substituït per un de nou que reproduïm a continuació:

«Ab pacte que per quant lo dit Bernardino Andari arrendador, ha y deu haver 400 lliures per los eixaus que se li han promés donar per part de Sa Excel·lència, per raó de la dita que ha donat en lo dit y present arrendament, que s'ha de reintegrar y pagar d'aquelles returant-les vers si del preu de l'arrendament en esta forma ço és dos-centes de la dita primera paga de Tots

¹⁹ ARV. Processos Reial Audiència. Part II, lletra D, núm. 242.

²⁰ APCCV. Notari Vicent Gaçull. Any 1634. Sign. 2.531.

*Sants de l'any primer vinent de 1635 y les altres dos-centes lliures de paga de Carnestoltes de l'any 1636».*²¹

Habitualment el contingut de la clàusula dels eixaus no formava part dels capítols, sinó que figurava a la part inicial del contracte, a continuació del preu de l'arrendament, però per alguna estranya raó, possiblement per exigència de l'arrendatari, en aquesta ocasió consta com un capítol més.

L'últim contracte d'arrendament del duc Enric Folc de Cardona –que com sabem, morí en juliol de 1640- fou el del 1639. Està formalitzat el 3 de març, amb efectes des de l'1 de gener d'aquell mateix 1639, per un preu de 1.840 lliures anuals, a més d'una prima de 400 eixaus.²² El contracte que posa de manifest les grans dificultats que tingué el duc per adjudicar l'arrendament, i hi ha quatre elements que així ho indiquen. 1) la formalització habitualment s'efectuava el mes anterior a l'entrada en vigor de l'arrendament, és a dir, en el mes de desembre, i en aquest cas no es produí fins a principis del mes de març; 2) el preu de 1.840 lliures és significativament inferior respecte al de l'arrendament anterior, 2.280 lliures, és a dir, 440 lliures menys; 3) segons consta en el document, el primer pagament per part de l'arrendatari s'havia d'efectuar en Nadal del 1640, un fet realment insòlit, que cal interpretar que com a mínim el primer any i mig no pagava res, i 4) en el contracte ja no apareixen reproduïts un per un els 75 «Capítols antics», tal com passava en els documents d'arrendament d'anys anteriors, sinó que únicament hi consten tres clàusules. Tot i això la primera nova clàusula era precisament per a confirmar

²¹ Els últims anys l'arrendament es pagava en Nadal i Sant Joan, però en el de 1635, excepcionalment, es va determinar que es pagara, tant l'arrendament com els eixaus, en Tots Sants i Carnestoltes.

²² APCCV. Notari Vicent Gaçull. Any 1639. Sing. 8.089.

que eren d'aplicació els capítols que constaven en l'arrendament anterior, tal com indica el text que reproduïm:

«Ab los mateixos pactes y condicions de Pedro Castellví, les condicions contengudes en dit arrendament a dit Bernardino Andari l'onze de desembre de 1634»

De les tres clàusules, la segona i la tercera són per a beneficiar a l'arrendatari d'una manera clara. Sens dubte serien condicions que li posaria Bernardino al senyor per a continuar amb l'arrendament quatre anys més. Les clàusules són les següents:

«Per part de Sa Excel·lència, s'haja de donar casa al dit arrendador per a venir y recollir los grans».

«Ab pacte y condició que al col·lector de l'arrendament no'l puguen executar per los deutes dels vassalls ni d'altra persona deguen a la senyoria»

A la vista de l'arrendament del 1639, cal buscar el perquè el senyor va haver de cedir en les condicions. La causa està en el difícil context que es vivia en aquell moment, allò que s'ha anomenat la Crisi del 1640. Una crisi de greus conseqüències que afectà a la pràctica totalitat d'Europa, especialment a la monarquia hispànica, immersa en la Guerra dels Trenta Anys i en la de Flandes. En la Corona d'Aragó els efectes foren devastadors, particularment a Catalunya, en uns anys complicadíssims per a Enric Folch de Cardona, senyor de Paterna, que ostentà el càrrec de lloctinent del Principat, és a dir, la màxima autoritat de la monarquia a Catalunya. La situació va desembocar, en juny del

1640, en la Guerra dels Segadors, i un mes després, malalt en el llit, el duc moria a Perpinyà als 51 anys d'edat.

Els arrendaments en temps de Lluís Folc de Cardona (1640-1670)

Quadre 5
Arrendaments del senyoriu de Paterna (1640-1670)

<i>Any</i>	<i>Període (anys)</i>	<i>Preu en lliures</i>	<i>Eixaus en lliures</i>	<i>Arrendataris</i>
1644	3	1.400	225	Gaspar Martí
1647	4	1.500	200	Joan Eximeno i Pasqual Salvador
1651	4	1.700	500	Jaume Gassó
1655	4	1.700	500	Joan Eximeno i Pasqual Salvador
1659	4	1.580	100	Josep Martí
1663	4	1.620	0	Pere Rioner
1667	4	1.600	130	Pasqual Salvador

Lluís Folc de Cardona, després de la mort del seu pare, es convertia en Duc de Cardona i Sogorb i, per tant, en el nou senyor de Paterna. L'últim arrendament, fet sota el ducat d'Enric, caducava el 31 de desembre del 1642, però el primer arrendament de Paterna formalitzat per Lluís a través del seu procurador general no va arribar -possiblement per la situació comentada adés-, fins al 20 de novembre del 1643, *comptador* l'1 de gener del 1644. L'arrendament s'adjudicà al llaurador de Paterna Gaspar Martí per 1.175 lliures anuals i, en relació al període, encara que en el document s'indica que era de quatre anys, la realitat és que només n'estigué tres. En la part introductòria del

document autoritzat pel notari Vicent Gaçull,²³ s'indicava que l'arrendament es feia «*ab pactes y condicions del fet per don Pedro de Castellví al duc don Enric a Bernardino Andari el tres de març de 1639*». Referència que venia a confirmar novament la vigència dels 75 «Capítols antics». Ara únicament hi haurà dues clàusules noves, la primera:

«Ab pacte y condició que en lo present arrendament s'entenguen y compreguen lo dret del piló de la carnisseria de dita baronia, que són quinze lliures cascun any, y demás drets del llibre de la senyoria que fins ara han acostumat cobrar y col·lectar los oficials de dita baronia, per virtud del present arrendament aquell los han de cobrar y fer seus propis los dits arrendadors».

El dret del piló, segons he pogut comprovar en documents anteriors, el pagava la persona que arrendava la carnisseria al receptor de l'antic patrimoni. El mateix passava amb els altres drets o gravàmens que constaven al Llibre de la Senyoria. Tal com expressa la clàusula, ara el beneficiari seria l'arrendatari del senyoriu. Excepcionalment tampoc consta en la formalització del contracte d'arrendament la presència del receptor de l'antic patrimoni ni cap representant de la institució. Les parts que intervingueren foren l'arrendatari i el procurador general, en representació del senyor, que a partir d'ara serà Antoni Remírez de Arellano, persona que es mantindria en el càrrec durant molts anys. Tampoc hi ha constància de l'assistència a l'acte de cap representant municipal de Paterna, ni el justícia ni els jurats.

La segona clàusula que consta en aquest arrendament, és la següent:

²³ APCCV. Notari Vicent Gaçull. Any 1643. Sign.8.090.

«Pagar sols a la novena per haver-los fet així mercé de don Lluís, excepte terratinents que han de pagar com fins hui, menys les Estradiotes que sols han de pagar a nou como los veïns, emperò que així los veïns de la baronia com les dites Estradiotes hagen de batre los grans en lo districte de les Eres de la Torre y no fent-ho hagen de pagar al quint».

Aquesta és una clàusula que ens aporta molts detalls. En primer lloc, un de fonamental, la partició de fruits, que estava establida des de feia molts anys *al quint*, com així constava en els «Capítols antics», ara per mercé del senyor, es reduïa a la novena, és a dir, pràcticament a la meitat, de nou parts una per al senyor i huit per al vassall. Unes condicions que de segur acollirien amb molta satisfacció els llauradors de Paterna, ofegats per la situació econòmica, tot i que els obligaven a batre els grans, com ara l'ordi o el blat, en les Eres de la Torre, les més importants de Paterna. La finalitat d'aquesta obligació era evitar l'ocultació i el frau, és a dir, els casos habituals de no declarar part de la collita i així no haver de fer la partició amb el senyor, fet que s'afegia a la situació crítica d'aquell moment. Amb l'obligació de batre en les Eres de la Torre, el senyor volia assegurar-se que la collita declarada era la real, de manera que el que deixava de guanyar amb la reducció de la cinquena a la novena, ho compensava en augmentar el volum de la collita declarada.

Els que no quedaren tan contents foren els grans propietaris forasters, els quals no es beneficiaren de la mesura i hagueren de continuar amb la mateixa partició de fruits *al quint*. Encara que, com sol passar, hi havia una excepció: les Estradiotes o, més correctament, les Estardiotes, una família forastera, encapçalada per la viuda Na Estardiota, de nom Maurícia, a qui el duc, en el repartiment de les terres dels moriscos concedí 40 cafissades de

terra horta i moreral, és a dir, 240 fanecades, en paraules dels llauradors de Paterna, de la millor terra. Fou el volum de terres més gran repartit a una persona i, en aquell moment, va donar lloc a la queixa aïrada dels llauradors locals. En tot cas, no tenim cap pista per aclarir el motiu d'aquest tracte, abans i ara, tan especial.

El següent arrendament, que s'iniciava l'1 de gener del 1647, estava subscrit els dies previs, concretament el 22 de desembre del 1646, per Vicent Corts,²⁴ un notari que a partir d'aquest contracte estarà present en la formalització de tots els del període del ducat de Lluís Folc de Cardona, és a dir, fins a l'arrendament de l'any 1667. El preu determinat en la subhasta per a l'any 1647 fou de 1.500 lliures anuals, amb 200 lliures d'eixaus, per un període de quatre anys, i els adjudicataris, el llauradors Pasqual Salvador de Paterna i el maniser Joan Ximeno (o Eximeno), conjuntament. En quant al contracte és exactament igual que l'anterior, amb els mateixos capítols referits a les quinze lliures del dret del piló de la carnisseria, la rebaixa de la partició a la novena, batre en les Eres de la Torre, els terratinents i les Estardiotes.

En quant als arrendaments dels anys 1651 i 1655, són iguals, calcats l'un de l'altre, se subhastaren pel període habitual de quatre anys i per un preu de 1.700 lliures i una prima de 500 d'eixaus. La diferència és que el de l'any 1651, formalitzat el 23 de desembre de 1650, tingué com a arrendatari el notari Jaume Gassó,²⁵ mentre que el del 1655, formalitzat el 12 de setembre de 1654, els beneficiats foren Pasqual Salvador i Joan Eximeno.²⁶ Tots dos

²⁴ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1646. Sign. 10.885.

²⁵ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1650. Sign. 10.890.

²⁶ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1655. Sign. 10.896.

arrendaments tenen sis clàusules, si bé, com en els últims arrendaments, manifesten que eren d'aplicació els 75 «Capítols antics».

La primera clàusula de les sis, és la que ja coneixem del dret del piló de la carnisseria i les quinze lliures. La segona incloïa, a partir d'ara, l'obligació dels arrendataris de pagar la totalitat de les despeses del corredor i del salari del notari de l'acte d'arrendament. Les quatre següents estan dedicades íntegrament als terratinents forasters. Amb les noves clàusules el senyor s'avenia, en alguns casos, a cobrar-los la partició de fruits a la novena, tal com s'estava fent els últims anys amb els llauradors de Paterna. La finalitat era posar en producció les terres de la partida dels Fondos on hi havia «*moltes terres que per ser poc beneficioses y fèrtils y la major part plantades de moreres y per pagar al quint la partició no sembren en aquelles, lo que és en gran dany així dels que posseheixen dites terres com dels drets dominicals de Sa Excel·lència*». Els terratinents que tenien les propietats en la part del terme que anava des de la Senda de Quart fins al Roll de Salca, com que no tenien aquest problema de falta de rendibilitat, continuarien pagant *al quint* com fins ara. Tot i això, en tots els casos, també es beneficiarien de la partició a la novena aquells terratinents que, tot i viure a València, tingueren casa a Paterna habitada per criats o gent al seu càrrec.

Els tres últims arrendaments del període estudiat, és a dir, els dels anys 1659, 1663 i 1667, tindran al voltant de dotze clàusules, ja que se n'han incorporat de noves, alguna d'elles referida a coses concretes com l'arrendament del forn de pa o els drets d'*almaxeta* i de barberia. Entre les noves clàusules m'agradaria destacar-ne dues, en tant que suposaven una important millora per als llauradors. La primera acordava l'obligació de

l'arrendatari de donar llavor de forment als llauradors per a sembrar les terres, una qüestió important en anys de males collites i pocs ingressos que afavoria també el senyor, en tant que amb aquesta mesura s'assegurava la sembra dels camps. El llaurador es beneficiava en no haver d'avançar els diners per comprar la llavor, sinó que la tornava en les eres una vegada segat el blat, havent de pagar a canvi com a compensació una barcella per cada cafís. La clàusula diu el següent:

«Ab pacte y condició que dit arrendament tinga obligació de donar y haja de donar y done als vehins y habitants de tota vila de Paterna, cascun any durant lo dit arrendament, tota la llavor de forment que serà menester per a sembrar les terres que aquells tenen y posseheixen en lo terme de dita vila de Paterna, ab que lo dit forment que els donarà per a sembrar tinguen obligació los dits vehins y habitants de dita vila que el rebran restituir-lo y tornar-lo al dit arrendador en les eres de dita vila, llavor per llavor y una barcella més de refacció per cada un cafís que els entregara, y que si no habitaran en dita vila no tinga obligació lo dit arrendador de donar-los llavor per a sembrar».

La segona clàusula, posava fi a una condició considerada abusiva pels llauradors que formava part dels 75 «Capítols antics», concretament era el capítol número 32, que estipulava en la partició del blat, l'obligació a portar-lo on el senyor o l'arrendatari volgueren, sense res a canvi. L'única limitació que establia era una distància màxima d'una llegua, la que hi ha entre Paterna i València, que és on havien de dur-lo habitualment. El capítol venia expressat així:

Capítol 32: «Cascun vehí de la dita vila, aquella part de blats que haurà donada a la senyoria, ha de portar-la allà on la senyoria o arrendador voldrà, dins el límit d'una llegua, francament, sens lloguer ningú».

A partir de l'arrendament de l'any 1659, per a satisfacció dels llauradors, aquesta obligació quedava suprimida i es deixava constància amb aquesta nova clàusula:

«Ab pacte y condició que dit arrendador tinga obligació de portar los grans de les eres a sa casa en cavalcadures pròpies d'aquell y que los vehins de dita vila no tinguen obligació de portar-los a la casa del dit arrendador».

L'arrendament del 1559, encara que s'iniciava com era habitual el dia 1 de gener d'aquell any, no es formalitzà fins al mes de juny. L'adjudicatari fou el llaurador de Paterna Josep Martí, per un preu de 1.580 lliures i una prima de 100 exaus.²⁷ Fou l'últim arrendament en què consta Antoni Remírez de Arellano com a procurador general de Paterna, poder que li havia sigut concedit pel duc Lluís de Folc, des de la seua residència de Lucena, en octubre del 1643.

En els arrendaments del 1663 i 1667, la persona que figurarà com a nou procurador general serà Vicent Aguilar, qui esmenarà la plana al seu predecessor Antoni Remírez en una clàusula que deia el següent:

«Ab pacte y condició que lo arrendador haja de cobrar los fruits dels vehins y habitants de dita vila segons la mercé que els té feta Sa Excel·lència y rebaixa durant sa voluntad y dels terratinents se garde y cumplisca en la repartició dels fruits los drets concedits a dita vila en rahó de la paga y rebaixa

²⁷ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1659. Sign. 10.903.

respecte de la partició de fruits, no obstant que en los arrendaments passats otorgats per don Antoni Remírez se trobe altra cosa per haver aquell fet aquells sens orde, voluntat, ni poders de Sa Excel·lència y es donen per revocats, cassats y anul·lats qualsevols capítols fets per aquell que sien contraris a lo contingut en lo present capítol».

Com diu clarament la clàusula, el nou procurador, Vicent Aguilar, considerava que Antoni Remírez de Arellano s'havia excedit en les seues funcions en atorgar als terratinents unes condicions més favorables que les autoritzades pel senyor. L'origen de la polèmica està en els arrendaments dels anys 1651 i 1655, en els quals, com hem vist, hi havia una clàusula referida als terratinents forasters en què s'establí que, als qui tenien terres en la zona de la partida dels Fondos, se'ls aplicaria la partició de fruits a la novena i no *al quint*, amb la finalitat de que les sembraren. A partir de l'arrendament de 1659, quan encara estava Antoni de Remírez de procurador general, aquest punt es suprimí, possiblement de rebre alguna classe d'avertiment, i únicament constarà que poden beneficiar-se de la partició a la novena els terratinents forasters que tingueren casa a Paterna.

De l'arrendament de 1663, formalitzat el 19 de gener, vull destacar-ne una curiositat: en la subhasta per a l'adjudicació, el que havia sigut l'últim arrendatari fins al 31 de desembre de 1662, el llaurador Josep Martí, feu una oferta per 1.581 lliures, exactament 1 lliura més que en el seu anterior arrendament, més una prima de 100 eixaus. Finalment, però, la subhasta la va

guanyar un important mercader, Pere Rioner, en oferir un preu superior, 1.620 lliures sense cap quantitat en concepte d'eixaus.²⁸

L'últim arrendament que hem estudiat és el corresponent a 1667, adjudicat el 15 de febrer al llaurador de Paterna Pasqual Salvador, per 1.600 lliures i 130 d'exaus.²⁹ Cal recordar que Pasqual ja havia sigut arrendatari, amb Joan Eximeno, els períodes 1647-1650 i 1655-1658, però ara per primera volta ho feia en solitari. Tenim constància que Pasqual Salvador continuà com arrendatari en el següent arrendament del 1671, per quatre anys més i pel mateix preu, tal i com consta en un document de l'Arxiu Ducal de Medinaceli.

El del període 1667-1670 fou l'últim arrendament fet pel duc Lluís Folc de Cardona com a senyor de Paterna, ja que en de 1670, moria a Madrid a l'edat de 62 anys.

Quadre 6
Notaris i procuradors generals dels arrendaments de Paterna (1608-1670)

Anys	Notaris	Procuradors generals
1608	Francesc Simanques	Joan Vilarrassa
1613	Francesc Simanques	Joan Vilarrassa
1627	Damià Fabra	Vicent Vilarrassa
1635	Vicent Gaçull	Pere Castellví
1639	Vicent Gaçull	Pere Castellví
1644	Vicent Gaçull	Antoni Remírez de Arellano
1647	Vicent Corts	Antoni Remírez de Arellano
1651	Vicent Corts	Antoni Remírez de Arellano
1655	Vicent Corts	Antoni Remírez de Arellano
1659	Vicent Corts	Antoni Remírez de Arellano
1663	Vicent Corts	Vicent Aguilar

²⁸ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1663. Sign. 10.910.

²⁹ APCCV. Notari Vicent Corts. Any 1667. Sign 10.916.

CONCLUSIONS

De la primera part del present treball, que contextualitza la situació a començament del segle XVII, m'agradaria destacar algunes aportacions inèdites com és la referència al document de sol·licitud d'armes a la Generalitat per part de les autoritats de Paterna quan es decretà l'expulsió dels moriscos, o les informacions sobre les despeses extraordinàries de la vila, entre elles la construcció de la cisterna i les 800 lliures que costà de fer, i la seua relació amb l'assenyalament de l'aigua dels arrossars com a principal causa de moltes malalties i morts.

De les aportacions de la segona part considere que són rellevants la dotzena fins ara inèdita dels contractes d'arrendament del senyoriu de Paterna, una troballa que, malgrat els buits documentals de l'època, abracen la major part del període estudiat. El fet que la documentació sobre els arrendaments provinga de quatre notaris diferents ha suposat un treball arxivístic minuciós de recerca que ha quedat acuradament referenciat en les notes a peu de pàgina, a fi de facilitar a futurs investigadors l'aprofundiment en l'estudi d'aquest període de la història de Paterna.

Finalment, crec que és digne de destacar la importància dels «Capítols Antics», un autèntic tresor que conté la relació completa de les ordenances i normes que, expressades en els setanta-cinc capítols, regiren la vida de Paterna durant moltes dècades.

ANNEX:

Els «Capítols antics» de Paterna

1. La taverna de la dita vila e tots los drets d'aquella dita taverna pertanyents a dita senyoria en la manera acostumada.
2. Lo dret de delme de tota l'obra de terra que·s fa en les ollerries de la dita vila ab lo dret del forn en la dita manera acostumada.
3. Lo dret dels forns cohents pa en la dita vila de Paterna pertanyents a la dita senyoria.
4. Lo dret de la barberia pertanyent a la senyoria.
5. Lo dret de guardianatge de la dita senyoria.
6. Lo dret de la senyoria (o sagionia)
7. Lo dret de la corredoria ab un obrador.
8. Lo dret del peix.
9. Lo dret de la tarquena
10. Lo dret del bany.
11. Lo dret de la cera
12. Lo dret del magram
13. Lo dret de la cofia
14. Lo dret del cens a la senyoria pertanyent en la terra de la carricosa que és per tafulla que·s llaura y sembra.
15. Lo cens de les vinyes plantades en la dita carricosa que·s un sou per tafulla.
16. Lo dret del cens de la séquia de la dita vila que són huit diners per tafulla.

17. Dret de l'herbatge pagador per los vehïns de dita vila per los bestiaris que venen, açò que són dos diners per cap.
18. Cens dels horts de la dita vila que són deu diners per tafulla e d'aquest dret són exempts l'hort del senyor e l'hort que fonch de Joan Torrent.
19. Lo dret de lloïisme de dita terra de regadiu e de secà, de cases e d'olleries de la dita vila e terme d'aquella que·s vendran que són dos sous sis diners per lliura llaurats e térmens de regadiu, dos sous per les terres de secà, exceptat dret de fadiga e comís.
20. Lo dret eo cens de l'escrivania de la dita vila que són cent sous lo any.
21. Lo terç del delme de corders y de cabrits.
22. D'herbatge dels bestiaris banals, lo qual està ab avinència ab la senyoria fahedora.
23. Mig terç dels delmes dels forasters que herbetgen en lo terme de dita vila corders e cabrits.
24. Paguen tots los blats que·s cullen en l'horta de dita vila al senyor la quinta part e terç delme, dos almuds per cafissada com hauran quintat.
25. Paguen los blats que·s cullen en l'horta de dita vila de qualsevol natura una barcella d'alcaidia tan solament.
26. Dret de clavaría que és un almud de tot blat.
27. Alfarrassaments de ferratja, d'ordi, de lli, de dacsá, de panís, de naps. Los quals alfarrassaments fan Alcayt, justícia i jurats de la dita vila.
28. Tots los blats que·s cullen en lo terme de la dita vila, la nona part dels drets del delme.
29. Qualsevol vehí de dita vila que fora lo terme de dita vila collirà qualsevol natura de blats sia tengut a pagar la desena part.

30. Que si algú dins hort collirà blat algú, pague lo quint e si farà hortalissa pague deu diners per tafulla e si farà herba per a ús propi deu diners per tafulla e si venia la dita herba que pague lo quint del que vendrà.
31. Tot l'alfalsar que serà fora d'hort, que pague per tafulla dos sous y sis diners del que serà per a ús propi y de la que es vendrà lo quint.
32. Cascun vehí de la dita vila aquella part de blats que haurà donada a la senyoria o portar-lo allà on la senyoria o arrendador voldrà, dins límit d'una llegua, francament, sens lloguer ningú.
33. Tota verema que·s collirà en l'horta de la dita vila és tenguda a pagar lo quint e lo terç delme.
34. Tota verema que·s collirà en lo terme de carricosa a obs de fer pansa i encara en tot se pague per tafulla hun sou y si serà fet vi pague terç delme.
35. Totes les calònies civils, prenent-se suma de seixanta sous sien dividides, la mitat a la senyoria e l'altra mitat a l'arrendador, les quals dites quantitats de calònies e penes sien scrits per lo arrendador e per una persona per lo venedor, les quals s'hagen de jutjar per lo procurador e per lo receptor general de la dita vila, per justícia y jurats d'aquella e après sien dividides segons és dit dessús.
36. Que totes les calònies fins en cinc sous sihen partides en aquesta forma, ço és, les dos parts a l'arrendador e la tercera part a l'acusador.
37. Aquell qui arrendarà la corredoria de la dita vila és tengut de vendre totes les obres que duran a vendre en la dita plaça de la dita vila e del procehit d'aquelles donarà a l'arrendador la quinta part.

38. La dita vila és tenguda donar col·lector de les dites rendes al dit arrendador franch e si nou farà que lo dit arrendador ne puxa metre a messió de la dita vila, emperò aquell col·lector no es tengut collir sinó ço que es tengut pagar en pecúnia al dit arrendador.
39. Quan sia temps de portar lo blat, los jurats vells de la dita vila sien tenguts a anar ab aquell que serà col·lector de les dites rendes per guardar que ningun engany puga fer en los dits blats.
40. Que mentres que hi haja en lo graner del senyor blats de les dites rendes per a vendre a algun stranger portant blat a la dita vila, haja de vendre aquell de sol a sol e nos puxa embotigar e si contrafeya que pague per pena seixanta sous, aplicadors la mitat a la dita senyoria e l'altra mitat al dit arrendador per cascuna vegada que serà contrafet.
41. Que lo saig de dita vila sia tengut en l'execució de dites rendes fer per lo dit arrendador o per son col·lector, tot ço que fera per la dita senyoria e no volent-ho fer lo justícia e jurats sien tenguts donar al dit arrendador saig franch queu faça.
42. Si algunes empires seran fetes per lo dit saig instant lo dit col·lector per algun deute degut a les dites rendes per aquell a qui la dita empara serà feta, que tal empara no puga ser colta sens voluntat del dit arrendador, per lo justícia o per algun altre oficial.
43. Si algú serà pres per incorriment d'alguna pena civil muntant la suma de seixanta sous de aquella no puxa ser absolt per oficial algú que no haja donada fermança de pagar lo que serà jutjat pagar per los damunts dits procurador e rebedor, justícia e jurats de la dita vila.

44. Que lo carnisser de la dita vila puixa tenir en temps eixut y no en altre temps en l'horta de la dita vila, sens fer dany algú ne tala alguna, cent caps de bestiar per obs e servitut de la carnisseria de dita vila, així que aquell no puixa vendre ni desfer en altra part sinó en dita vila o per obs d'aquella.
45. Que si bestiar algú menut dejús de sèquia en temps del segar entrara dins l'horta de la dita vila sia donchs en pròpia possessió del senyor del dit bestiar, encórrega en pena de dos diners per cap de dia y quatre diners de nit, hoc i encara que puixa ser feta degolla per qualsevol oficial de la dita vila de la qual dita pena haja la mitat lo arrendador y l'altra mitat lo senyor.
46. Que en algun temps nos puixa metre en la dita horta de la dita vila bestiar alguna cerrera, e que volent menar aquella o aquelles a la muntanya o al riu hagen de demanar per carreres públiques sots la mateixa pena aplicadora la mitat al senyor y l'altra mitat a l'arrendador.
47. Que tota bèstia de treball e de llauro puxa menjar en les hortes de la dita vila portant-les a cabestre, però en les pròpies possessions dels senyors de les dites bèsties o altres a on haurà de treballar o pasturar les pròpies possessions dels senyors de les dites bèsties.
48. Que lo guàrdia sia tengut manifestar les bèsties cerreres e los bestiars que entraran en les dites possessions contra la forma dessus dita, encórrega en les dites penes e si nou ho fa que del seu propi sia tengut a les dites penes.
49. Que los preus per los quals seran fetes dites vendes dels forments del graner per lo dit arrendador puxen esser demanats y exigits en tota

aquella manera que exigir se porien per la dita senyoria e oficials d'aquella.

50. Que al dit arrendador aconeguda de dits general procurador y receptor general y justícia y jurats sia donat aquell lloch y llochs que seran necessaris metre e tenir los blats e altres béns de les dites rendes a metre del dit arrendador.
51. Que qualsevol mestre d'obra de terra de la dita vila q voldrà anar a obrar fora de la dita vila e son terme durant lo temps del dit arrendament sia tengut a pagar delme de les ollerries, per tant quant obrarà un semblant mestre de la dita vila aquell temps.
52. Que durant lo temps de l'arrendament lo dit arrendador en collir y exigir les dites rendes haja tot e tant poder com la dita senyoria, hoc encara passant lo temps del dit arrendament, en allò emperò que restara per collir de les dites rendes o serà degut del dit arrendament no essent mudat en altres actes, lo qual poder dure mig any après lo temps del dit arrendament passat e no més.
53. Que tot home que traurà fems dins lo terme de la dita vila per a dur y llançar aquells en alguna part fora lo terme d'aquella, que aquell tal per cascuna vegada encórrega en pena de sexanta sous, pagadors la tercera part a l'arrendador e l'altra tercera part a l'acusador e altra tercera a la senyoria.
54. Que lo dit general rebedor en nom y veu de la dita senyoria assegura les dites rendes al dit arrendador d'aquelles de guerra de rei a rei, la qual terra nos puga resistir ni defendre en així que per la dita rahó de la dita guerra no poguesen sembrar, que en tal cas la senyoria de la vila sia

tenguda e lo dit rebedor en dit nom sia tengut a fer-ne rahó y justícia aconeguda dels advocats e procuradors de la general rectoria e d'altres expertes persones comunament elegidores a satisfer lo dany que lo dit arrendador ne haurà sostingut a la dita coneguda e tachació, de les quals persones així lo dit general rebedor com lo dit arrendador hagen d'estar sens ninguna impugnació.

55. Lo dit arrendador sia tengut a assegurar lo preu del dit arrendament aconeguda dels dits general rebedor y encara aconeguda dels justícia y jurats de la dita vila e prometa de pagar lo preu d'aquesta manera, la meitat del dit arrendament en la festa de Tots Sants e l'altra mitat a Carnestoltes après següent, així per tot lo temps del dit arrendament e sotmetent-se a for y jurisdicció coneguda e examen e aconegença dels dits rebedor eo general procurador e d'aquells jutge o jutges secular que lo dit general receptor eligira e l'elecció se faça com execució de béns reals e fiscals, tota solemnitat a part posada e haja de renunciar a aquells furs, lleis stament e ordinacions contravenints a les dites coses segons que lo dit receptor voldrà ab aquells pactes y condicions que ellegira e tots los pactes a ell ben vists.
56. Que lo dit venedor prometa al dit comprador de fer, haver, tenir y possehir les dites rendes per lo dit temps que lo arrendament durara contra totes persones ell ne serà tengut de ferma e legal evicció segons forma dels capítols presents obligant-hi en tots los béns de la dita senyoria a aquella pertanyents en la dita vila e son terme.
57. Totes les coses damunt dites en los presents capítols especificades, aposades, narrades e contengudes sien fetes, enteses e servades y en

- los temps passats acostumades de fer y exhigir referint-ho tot a rahó de bon costum.
58. Que si per causa dels presents capítols e coses en aquell recitades, dites y declarades per alguna ambigüitat vel alies entre lo dit general rebedor d'una part y lo dit arrendador e qualsevol vehí y habitador de la dita vila d'altra, serà moguda qüestió alguna per rahó de les dites rendes e pactio d'aquelles, aquella tal qüestió s'haja de determinar y decidir de paraula per lo advocat de la dita general rectoria eo per alguna altra persona si ja donhs los dits general receptor e arrendador no·s concordassen.
59. Que si per los que compraran o arrendaran les damunt dites rendes no paguen lo preu o preus de dit arrendament en los terminis dessús designats o en la forma que es consignaran, si al dit general receptor porà fer consignació e si faran algunes execucions, despeses e missions contra les dites universitats, aljames e singulars persones d'aquelles, contra lo dit general receptor, que totes aquelles despeses tantes quantes seran sien e vinguen a càrrech del dit comprador o compradors o arrendadors de les dites rendes e no gens de la dita general rectoria ni de les dites universitats ni aljames ne dels singulars d'aquelles.
60. Que si per alguna persona serà comés furt envés de les dites rendes que aquell qui farà lo dit furt, puix llegítimament li sia provat, restituixca al dit arrendador en doble la cosa furtada, tota dilació remoguda e no res menys aquella tal persona romanga a merced de la senyoria.
61. Que si algun vehí de la dita vila traurà eo traú, referà de la dita vila fems per obs de femar possessions que tinga fora de la dita vila o terme

- d'aquella, que per cascuna vegada encórrega en pena de cent sous e de la bèstia o bèsties quel traurà o el trauran sia perduda o perdudes e tot açò sia partit per mitat entre lo senyor y lo dit arrendador.
62. Que tots los vehins de Paterna que tindran terres fora lo terme de dita vila sien tengudes de pagar lo dret de tots los blats que colliran.
63. Que lo llibre de la vila vinga y romanga a tot lo càrrech de la receptoria general y no dels dits administradors per tot lo temps del dit arrendament en així que tant quant lo llibre pujara verdaderament, lo dit general receptor haja a prendre en compte de rebuda del preu del dit arrendament cascun dels dits anys als dits arrendadors.
64. Que algú no sia gosat metre ni aportar en garba del realench sens expressa llicència de l'arrendador e si contra farà, que aquell blat sia partit al quint, així com si fos de l'horta de dita vila.
65. Per evitar fraus e manifestos furts que's fan y poden fer que algú no sia gosat a portar ni carregar blat ni esplets que culliran sinó en los llochs que antigament los carregaven sots pena de sexanta sous e la persona a mercé de la senyoria.
66. Així mateix per evitar frau y rapinya que tots los portalers que se són fets de la Torre fins al Portal de la Ferreria sien tancats y en lo Portal (en blanc) del que solia ser Moreria sien restituïdes les portes que solien ser e hui sien fetes de nou.
67. Que lo render puxa ab pala mesclar lo forment ans de partir aquell, per ço que lo dit render haja sa part del dit forment així bé com lo senyor de blat.

68. Per ço que la casa del respectable don Jeroni Cabanelles és apta per a posar los grans e fruits de les dites rendes que los dits arrendadors hagen de prendre, aquella puix estiga ben adobada, per lo lloguer acostumat e sinó estarà cómoda his plourà, que en tal cas lo arrendador del preu de l'arrendament aconeguda dels jurats de la dita vila l'haja d'adobar, si lo adob serà tal que baste lo preu de dit arrendament, en altra manera que no sia tingut de posar les rendes en dita casa.
69. Que en lo present arrendament no sihen compreses les quinze lliures que cascun any la dita vila acostuma de pagar a la receptoria general per rahó de la carnisseria.
70. Que lo salari dels actes del present arrendament e lo que s'ha de pagar als corredors que subastaran e lliuraran lo present arrendament haja de venir y vinga a càrrech de l'arrendador sens que la dita receptoria haja de pagar cosa alguna.
71. Que aquells que compraran les dites rendes s'obligaran a pagar lo preu del dit arrendament segons damunt és dit e si per retardació de les pagues convindrà al dit receptor anar a la dita vila de Paterna y en altra part per la dita rahó a soles y ab síndich de l'antich patrimoni q sien tenguts de pagar per salari dos florins per dia a cascú dels sobredits y si als dits receptor y síndich convindrà trametre per tot y per tots que sien tenguts donar a aquells porters cinch sous per cascun dia tant quant per los dits fets los convindrà estar y treballar, hoc y encara sien tenguts pagar qualsevols missions que al dit general receptor e síndich

- convindrà pagar a qualsevols censalistes per no pagar al dit comprador lo que serà degut del dit arrendament.
72. Que lo comprador y arrendador en lo collir, tenir e possehir los fruits y rendes de dita universitat haja de servir la pràctica y costum antich.
73. Que lo dit arrendament se fa ab pacte exprés que lo dit arrendador haja de rebre e exigir les dites rendes en la forma y manera que los arrendadors passats de la dita vila han acostumat a rebre y exigir e no altres ni en altra manera.
74. Així mateix se fa lo present arrendament ab los capítols de super continguts et etiam ab los mateixos capítols, pactes y condicions continguts en los actes d'arrendaments fets de dites viles, baronia e llochs en los temps passats, los quals capítols vol y són contents sien entesos y compresos en los presents capítols com si de verbo ad verbum fossen ací insertats y scrits.
75. Ab pacte que lo dit arrendador haja y tinga obligació d'estar als arrendaments que per lo dit receptor s'han fet fins al dia de hui de les regalies de la dita vila y pagar ultra del preu del present arrendament los eixaus que per dita rahó haurà donat dit receptor.

FONTS HISTÒRIQUES

ARV Arxiu del Regne de València (València)

APCCV Arxiu de Protocols del Corpus Christi – El Patriarca (València)

ADM Archivo Ducal de Medinaceli (Toledo)

BIBLIOGRAFIA

GIMENO ROSELLÓ, M. J. (2001). L'expulsió dels moriscos a Paterna. Revista Alborgí, núm. 4. Ajuntament de Paterna, pàgs. 53-62.

GUINOT, Enric. Cartes de poblament valencianes modernes (volum II)

GUINOT, Enric. El patrimoni reial al País Valencià a inicis del segle XV. Anuario de Estudios Medievales, vol. 22 (1992)

GUINOT, E., SELMA, S. *et al.* (1999): *La Real Acequia de Moncada*. València: Conselleria d'Agricultura-Generalitat Valenciana, Col·lecció Camins d'Aigua, 1, pp. 84-87.

RODRÍGUEZ I RODRÍGUEZ MIQUEL-ÀNGEL. Plets successoris a la casa de Cardona i a les seves baronies valencianes (1576-1679)

VERDET MARTÍNEZ, Nuria. Después de 1609. Actuaciones del magistrado Francisco Jerónimo de León tras la expulsión de los moriscos del Reino de València. Revista Saetabi nº 60-61 (2010-2011), p.203-222.

VICIANO, Pau i MIRA JÓDAR Antoni José. «Viure d'allò seu». Rendes i gestió del patrimoni reial al regne de València a la fi de l'edat mitjana. Recerques 77 (2020).